

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СЕРВИТУТІВ В СТАТУТАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ПИТАННЯ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКИХ НОРМ ПРАВА**LEGAL REGULATION OF SERVITUDES IN THE STATUTES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: THE QUESTION OF THE RECEPTION OF ROMAN LAW**

**Крижевський А.В., к.і.н.,
асистент кафедри теорії та історії права та держави**

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз особливостей регулювання сервитутів в Статутах князівства Литовського з позиції рецепції відповідних римських норм права. Обґрунтованість теоретичних положень та висновків досягнуто завдяки використанню сукупності філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів, а саме: історико-правового, порівняльно-правового, історико-функціонального, формально-юридичного, герменевтико-правового тощо. Співставлення арт. 2 та 3 розділу IV Статуту 1529 р. та 53-ї й 120-ї новел Юстиніана дозволило констатувати наявність рецепції окремих положень римського інституту узуфрукта до права литовсько-руського. Завдяки порівнянню арт. 3 розділу IX Статуту 1529 р. та титулів 1-3 VIII книги «Дигест» Юстиніана доведено рецепцію норм, що стосуються предіального сервітуту (право проходу чужою ділянкою). Встановлено, що чиншове право в литовсько-руській державі ґрунтувалося на багатьох рецепційованих ідеях, принципах та окремих положеннях римського інституту емфітевзису. Обґрунтовано, що вплив римського права на кодифікацію у Великому князівстві Литовському у XVI ст. є безсумнівним. Зроблено висновок, що при правовому регулюванні сервитутних відносин в Статутах Великого князівства Литовського рецепція римського права була фрагментарною й дуже поверхневою. Доведено, що для заповнення прогалін чи удосконалення регулювання діючого місцевого права до Статутів Великого князівства Литовського було рецепційовано загальні конструкції римського права або їх певні елементи. З'ясовано, що місцеве звичаєве право посідало ключове місце в сфері регулювання сервитутних правовідносин. Зауважено, що в Литовських статутах, на відміну від системи римського права, містяться положення лише щодо декількох предіальних та особистих сервітутів без детальної характеристики умов їх припинення та юридичного захисту.

Ключові слова: рецепція, римське право, литовсько-руське право, сервітут, узуфрукт, емфітевзис, Статути Великого князівства Литовського, Новели, Дигести.

The article carries out a complex historical and legal analysis of the regulation peculiarities of servitudes in the Statutes of the Principality of Lithuania from reception of the relevant Roman legal norms point of view. The validity of theoretical propositions and conclusions was achieved due to using philosophical, general scientific and special scientific methods, namely: historical-legal, comparative-legal, historical-functional, formal-legal, hermeneutic-legal, etc. Comparison of the provisions of Art. 2 and 3 of Chapter IV of the Statute of 1529 and the 53rd and 120th novels of Justinian allowed us to ascertain the reception of certain provisions of the Roman institution of usufruct into Lithuanian-Russian law. Due to the comparison of Art. Chapter 3 of the IX Statute of 1529 and titles 1-3 of Book VIII of Justinian's "Digest" proved the reception of the norms relating to predial servitude (the right of passage through someone else's plot). Was established, that the tenancy law in the Lithuanian-Russian state was based on many accepted ideas, principles and individual provisions of the Roman emphyteusis institute. Was substantiated, that the influence of Roman law on codification in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century is undoubted. It was concluded that with the legal regulation of servitude relations in the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the reception of Roman law was fragmentary and very superficial. It is proved that in order to fill the gaps or to improve the regulation of the existing local law, general constructions of Roman law or certain elements of them were received into the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. It was found that the local customary law occupied a key place in the sphere of regulation of servitude relations. It is noted that, in contrast to the system of Roman law, the Lithuanian statutes contain provisions only regarding a few predial and personal servitudes without a detailed description of the conditions for their termination and legal protection.

Key words: reception, Roman law, Lithuanian-Russian law, easement, usufruct, emphyteusis, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, Novels, Digests.

Активізація євроінтеграційних процесів в Україні вимагає гармонізації вітчизняної правової системи з європейськими зразками. Римське право є наріжним каменем сучасної європейської правової культури, а його рецепція була і є концептуальним базисом її формування та вдосконалення. Вироблена римськими юристами система сервітутів нині використовується в усіх європейських країнах. Оскільки при вдосконаленні правового регулювання будь-яких правовідносин завжди слід зважати на їх історико-правові аспекти, видається *актуальним* дослідити особливості функціонування інституту сервітуту в українському праві доби Великого князівства Литовського, коли з Заходу активно проникають та взаємодіють із місцевим субстратом римські правові норми.

Історіографія, дотична об'єкту, предмету, хронології та географії цієї статті, має ряд здобутків та прогалін. Серед праць концептуального і доктринального рівня, що стосуються проблем рецепції римського права в Статутах Великого князівства Литовського, необхідно виділити роботи П. Музиченка [6], Є. Харитоновна, О. Харитонової [8] та інших. Відповідно до предмету, мети та завдань цієї розвідки окремої уваги заслуговують праці В. Гутєвої [1] та Г. Ковалик [2]. В їх дослідженнях, присвячених емфітевзису та сервитутам у римському праві та їх рецеп-

ції в праві України відповідно, наявні розділи, що стосуються періоду Великого князівства Литовського. Однак комплексних порівняльно-правових досліджень рецепції з римського права у литовсько-руське конкретних положень, що стосуються сервітутів, обмаль.

Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз особливостей рецепції римського права в Статутах Великого князівства Литовського на прикладі норм, що стосуються сервітутів.

Методологія дослідження. Обґрунтованість теоретичних положень, висновків наукового аналізу та достовірність результатів дослідження забезпечено використанням сукупності філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів. Філософсько-світоглядну основу пізнання становлять ключові положення діалектики, за допомогою яких визначалися взаємозв'язки, динаміка та особливості рецепції положень щодо сервітутів з римського в литовсько-руське право. Процес пізнання здійснювався з погляду принципів історизму, об'єктивності, різнобічності, взаємодоповнюваності та обґрунтованості, що створило надійну методологічну основу для комплексного аналізу предмета дослідження. Серед спеціально-наукових методів виокремимо наступні: порівняльно-правовий та герменевтико-правовий. Перший забезпечив

проведення комплексного порівняння сервітутів у римському та литовському-руському праві. Герменевтико-правовий метод використовувався для тлумачення змісту документів, що містили нормативно-правові приписи щодо регулювання сервітутних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Спершу звернемося до дефініцій. Сервітут у римському праві – це набуте за наявності відповідної правової підстави речове неподільне право на чужу тілесну річ, метою якого була вигода для конкретної особи чи земельної ділянки, і яке надавало право визначеним способом користуватися річчю або забороняти визначеним чином користуватися нею іншим особам [2, с. 190; 9]. Сервітути в римському праві залежно від їх призначення поділялися на предіальні та особисті. Предіальні сервітути в свою чергу поділялися на сільські та міські [9].

Для з'ясування ступеню впливу римського права на положення Статутів Великого князівства Литовського щодо правового регулювання сервітутів необхідно співставити відповідні правові норми. Для прикладу звернемося до арт. 2 та 3 розділу IV Статуту 1529 р. (аналогічні положення містяться в арт. 5-6 розділу V Статутів 1566 р. та 1588 р.), де врегульовані майнові права вдови. В статті 2 знаходимо наступне: «...а если бы не была [вдова – А.К.] венована от мужа своего, тогда имеет на третьей части седети, пока замуж поидет; а если замуж не поидет, тогда имеет таки до живота на третьей части седети, а на ближние все именье имеет прийти...». В статті 3 мовиться: «Если бы которая жона замужом была, а вена оправеного не мела, а мела бы с ним дети, а муж бы от нее умер, а она бы по мужу своем вдовою зостала, тогда ровную часть имеет взяти между детьми своими в именьях и в скарбах, а на оной части своей, естли бы вдовою хотела седети, имеет до смерти седети...; а естли бы она хотела замуж пойти, тогда тую часть свою имеет детем зоставити...». Відповідно до цих положень у випадку, коли чоловік не забезпечив дружині віно, то бездітній вдові після смерті чоловіка доки вона не вийде заміж відводилася третина маєтностей (довічно, якщо повторного шлюбу не станеться), а при наявності дітей вона отримувала рівну з дітьми частку майна чоловіка.

Зазначимо, що при встановленні правового режиму майна, що переходило до вдови, законодавець використовує термін «сидіти». Таким терміном в Литовських статутах позначалося володіння. Погодимося із думкою дослідниці Х. Майкут, що у право володіння чужим майном за Литовськими статутами входило право користування та отримувати з нього прибутки, однак володілець без дозволу власника не мав права ним розпоряджатися [5, с. 97]. Також Р. Лашенко зазначав, що вдова на таке майно мала право пожиттєвого використання з отриманням прибутків без зміни субстанції майна [4, с. 5]. Таким чином, із вище зазначеного слідує, що надання бездітній вдові без віна третини майна чоловіка «на сидіння» становить зміст особистого сервітуту – узуфрукту. Зазначимо, що у римському праві під узуфруктом розуміють особистий сервітут, сутність якого полягає у праві користування чужою річчю з отриманням прибутків без зміни субстанції речі [9].

У разі відсутності дітей вдовина частка після її смерті переходила до родичів померлого чоловіка (арт. 2 та розділу IV Статуту 1529 р., арт. 15 та 16 розділу V Статуту 1566 р. та 1588 р.), що є ще одним підтвердженням такого висновку: «Тогда отъ близкихъ имеет на вдовьемъ столцу на третьей части зоставити, а по животе ее и тая третья часть имеет спасти на близкихъ» (арт. 15, розділу V Статуту 1566 р.).

Проаналізувавши декілька новели Юстиніана можна побачити дуже схожі положення. При відсутності власного майна, приданого чи коштів для свого забезпечення бідна вдова спадкодавця, отримувала четверту частину його

майна: «... quartam partem substantiae habere mulierem, sive plures sive minus filii fuerint» (Nov. 53.6). (...дружина повинна отримати четверту частину майна [померлого чоловіка], незалежно від того, скільки у них дітей – А.К.). А якщо вона мала від цього чоловіка більше ніж трое дітей, то вона отримувала узуфрукт на четверту частину майна померлого чоловіка, а право власності на це майно отримували їх діти: «... si quidem usque tres habuerit filios eius vir sive ex ea sive ex alio matrimonio, quartam partem ex substantia viri accipere. Si autem amplius fuerint filii, tantum in utroque similiter casu accipere iubemus mulierem quantum uni competit filiorum: ita quippe ut usum solum in talibus rebus mulier habeat, dominium autem illis filiis servetur quos ex ipsis nuptiis habuit» (Nov. 117.5). (...якщо її чоловік дійсно мав трьох дітей або від неї, або від іншого шлюбу, то вдова повинна отримати четверту частину його майна. За умови, що дітей більше, вона зобов'язана отримати рівну частку із дітьми: в такому випадку вдова повинна користуватися цим майном, тоді як право власності буде збережено дітьми від їхнього шлюбу – А.К.)

І у римському, і у литовському праві зміст правовідносин полягав у довічному праві користування майном померлого чоловіка, а укладення іншого додаткового правочину не передбачалося, оскільки підставою набуття такого права був закон. Підставою припинення узуфрукта в Статутах Великого князівства Литовського виступає смерть вдови чи повторний шлюб, тоді як в римському праві поряд із смертю узуфруктарія існували й інші підстави припинення сервітуту, а з іншої сторони – укладення шлюбу не виступало підставою припинення права користування.

Таким чином, основний зміст права користування вдовою без віна частиною майна померлого чоловіка (узуфрукт) було рецепційоване із римського права. Однак наведені відмінності обережно дозволяють говорити, що на правове регулювання сервітуту загалом й узуфрукту зокрема в Статутах Великого князівства Литовського помітний вплив мало і місцеве звичаєве право.

Для підтвердження чи спростування цієї тези варто провести порівняльний аналіз предіальних сервітутів у римському та литовсько-руському праві. Для цього розглянемо положення арт. 3 розділу IX Статуту 1529 р., які без суттєвих змін потім перейшли у Статуту 1566 р. та 1588 р. (арт. 3 розділу X Статутів 1566 р. та 1588 р.) та титули 1-3 VIII книги «Дигест» Юстиніана.

Відразу зазначимо, що вказані статті Литовських статутів встановлювали відповідальність землевласника за вилів риби з чужого озера чи викошування трави з чужої сіножаті, що знаходяться в його пуші. Наявність такої норми підтверджує існування відмежування різних об'єктів власності та недопустимість пошкодження чужої власності, навіть якщо та знаходиться в межах його володіння [2, 110].

Окрім того, ці статті дуже детально регулюють право проходу по чужій земельній ділянці. Зміст сервітуту визначався спектром прав та обов'язків суб'єктів сервітутних правовідносин. В Литовському статуті 1529 р. знаходимо: «А хто имеет борти в чией пущи, бортники, которые имеют ходити к их бортем, не имеют з собою псов брати, ани рогатин, ани иное жадное стрельбы, чим бы мел зверу шкodu вчинити; але бортники только имеют мети секиру а пешню, чим борти робити. А к сеножатем не имеет ни с чим ити, только з секирою, чим заросли ростеребити, а с косою чим ее имеет косити». Тобто, особи, які проходили через пущу до своїх озер, сіножатей чи бортей, повинні були, не завдаючи шкоди, користуватися проходом. Аналогічну норму знаходимо в Дигестах, де сервітуаріям надавалося право, не завдаючи жодної шкоди, вільно проходити до свого майна, маючи із собою тільки дозволені знаряддя праці: «Qui actum habet, et

plastrum ducere et iumenta agere potest. Sed trahendi lapidem aut tignum neutri eorum ius est: quidam nec hastam rectam ei ferre licere, quia neque eundi neque agendi gratia id faceret et possent fructus eo modo laedi». (D. 8.3.7) (Той, хто має право прогону, може проїжджати возом і проганяти худобу. Але ніхто з них не має права перемістити ні камінь, ні колоду. Не дозволяється носити спис прямо, оскільки це не сприяє проходу чи проїзду, однак може призвести до пошкодження плодів. – А.К.) Для підтвердження тези наведемо ще одну цитату з Дигест: «*Modum adici servitutibus posse constat: veluti quo genere vehiculi agatur vel non agatur (veluti in equo dumtaxat) vel ut certum pondus vehatur vel grex ille transducatur aut carbo portetur».* (D. 8.1.4.1.) (Встановлено, що до сервітутів можна додати вказівку про спосіб їх здійснення: яким транспортним засобом користуватися чи не користуватися, наприклад: їздити тільки верхи, або перевозити певний вантаж, або таку-то череду відганяти, або вугілля возити. – А.К.)

З іншого боку обов'язок власника полягав у терпінні, не нанесенні шкоди майну сервітуарія та не перешкоджанню діям, на вчинення яких той мав право. «*A tom, который пуцу свою имеет, а чужие борти в его пуцу будут, а когда пуцу свою разобливати всхочет, не имеет бортиям и дереву бортному жадное шкody чинити»* (арт. 3 розділу IX Статуту 1529 р). Аналогічний зміст сервітутних відносин знаходимо в римському праві: «*Servitutium non ea natura est, ut aliquid faciat quis, veluti viridia tollat aut amoeniorem prospectum praestet, aut in hoc ut in suo pingat, sed ut aliquid patiatur aut non faciat»* (D. 8.1.15.1.) (Природа сервітуту полягає не в тому, щоб хтось здійснив будь-яку дію, наприклад, знищити зелені насадження, або покращити краєвид навколо сусідньої ділянки, або уквітчав її як свою власну, а в тому, щоб особа дозволила що-небудь або не робила чого-небудь. – А.К.)

Наведені фрагменти дозволяють стверджувати, що і у Литовських статутах, і у римському праві зміст сервітутних правовідносин для права проходу по чужій ділянці подібний. В обох випадках йдеться про речове право на чужу річ, ціллю якого є постійна вигода для особи, що володіє конкретним майном, в силу якого їй надається право користуватися чужою земельною ділянкою у вигляді проходу по ній. Також аналогічним є і суб'єктний склад сервітутних правовідносин в римському та литовсько-руському праві: власник пуці (земельної ділянки, по якій здійснюватиметься прохід) та власники бортей, озер, сіножатей (власники майна, що знаходиться на території пуці).

Однак рецепіювання положень щодо правового регулювання сервітутів в литовсько-руському праві не був тотальним і «сліпим», оскільки спостерігається низка відмінностей. Цікавим є нюанс, що підставами встановлення предіального сервітуту (прохід чужою ділянкою) у римському праві були правочини, рішення суду, давність володіння, тоді як у литовсько-руському праві – чітка норма закону. Також варто зазначити, що в Статутах Великого князівства Литовського немає жодної вказівки про припинення права проходу та його захист.

Знову можна спостерігати схожу ситуацію: підстави виникнення сервітутних правовідносин у римському і литовсько-руському праві різні, а їх припинення останнє не оговорює взагалі. Однак зміст правовідносин майже

аналогічний. На основі цього можна зробити висновок, що рецепіювання римських правових норм відбувалося поверхнево, першочергове значення в регулюванні сервітутних правовідносин мало звичаєве право, тоді як римське право виконувало субсидіарну роль.

Варто також розглянути особливості правового регулювання близького до сервітуту інституту емфітевзису в литовсько-руському праві, еквівалентом якого на думку В. Гутьєвої [1, с. 9] є чиншове право, з чим ми цілковито погоджуємося. Спершу зазначимо, що у римському праві під емфітевзисом розуміють довгострокове відчужуване та успадковуване право користування чужою земельною ділянкою.

В дослідженні В. Гутьєвої мовиться, що чиншове право в литовсько-руській державі ґрунтувалися на багатьох рецепіюваних ідеях, принципах та окремих положеннях римського інституту емфітевзису. Довічне чиншове володіння, як і емфітевзис, було спадковим, відчужувався користуванням чужою землею. Чиншовик сплачував власнику визначений розмір чиншу як винагороду за користування його землею, а також сплачував усі податки та виконував повинності, пов'язані з відповідною землею, аналогічно до емфітевти [1, с. 9]. Такі ж вимоги містяться і в положеннях Кодексу Юстиніана щодо користування емфітевзисом (С.4.66.2.)

Потім В. Гутьєва доходить висновку, що ціла низка особливостей відрізняло чиншове володіння за Литовськими статутами від класичного варіанта емфітевзису за римським приватним правом. [1, с. 9] Чиншовик: 1) не був зобов'язаний користуватися землею виключно з метою її обробітку; 2) мав право навіть погіршувати стан земельної ділянки (120-та Новела Юстиніана (Nov. 120.8) містить положення про санкції щодо емфітевти за погіршення землі); 3) не був пов'язаний переважним правом власника на його купівлю; 4) відчужував своє речове право (емфітевзис) без згоди власника землі (згідно із Кодексом Юстиніана (С. 4.66.3) емфітевта був зобов'язаний попередити власника про відчуження свого права, який у разі оплатного відчуження мав право переважної купівлі емфітевзису упродовж двох місяців). Отже, знову чітко простежується вище згадана тенденція поверхової рецепції римських правових норм, коли запозичуються лише певні римські елементи для заповнення прогалин чи удосконалення регулювання діючого місцевого права.

Висновки. Таким чином, загальний вплив римського права на кодифікацію права у Великому князівстві Литовському у XVI ст. є безсумнівним, що можна підтвердити хоча б рецепіюванням норм римського спадкового права [3]. Однак при правовому регулюванні сервітутних правовідносин за Статутами Великого князівства Литовського рецепція римського права була незначною, фрагментарною й дуже поверхневою, оскільки місцеве звичаєве право посідало ключове місце в цій сфері. Зазначимо, що римське право містить цілу систему сервітутів з детальним описом кожного з них та чітким регулюванням порядку їх набуття, припинення, використання та захисту. Натомість в Литовських статутах містяться положення лише щодо предіального (право проходу чужою ділянкою), одного особистого сервітуту (узуфрукту) та емфітевзису без детальної характеристики умов їх припинення та юридичного захисту.

ЛІТЕРАТУРА

- Гутьєва В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2003. 17 с.
- Ковалик Г. Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016.
- Крижевський А. До питання рецепції римського права у Литовських статутах (на прикладі спадкового права). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 4 (123). С. 46–49.
- Лашенко Р. «Вінець» діючий (сrinitile, сrinitale), як інститут литовсько-українського права. Відбиток із Записок Української госп. Академії в ЧСР. 1929. Т 11. 15 с.
- Майжук Х. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2009.

6. Музиченко П. Рецепція римського права правовою політикою Великого князівства Литовського у XVI ст. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 5. Одеса : Астропринт, 1999. С. 255–259.
7. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література. Т. 1. 2002. 464 с.; Т. 2. 2003. 341 с.
8. Харитонов Є., Харитонova О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 14-24.
9. Юридична енциклопедія / ред. Ю. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998-2004. Т. 2: Д-Й. 1999. 741 с.; Т. 5: П-С. 2003. 736 с.; Т. 6: Т-Я. 2004. 768 с.
10. Corpus Iuris Civilis. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/corpjurciv.htm> (дата звернення: 11.12.2022).